

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΡΑΤΖΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ
PARIS. SUPPL. GR. 1375

”Ερευνες ποù ἔχουν διεξαχθεῖ ὡς σήμερα γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀπάρτιζαν κάποτε τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ἔχουν ἀποδώσει ἔναν ἀριθμὸ ποὺ φαίνεται πὼς ἀπέχει ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κωδίκων ποὺ εἶχε συγχροτήσει ἢ εἶχε συγκεντρώσει ὁ ἐπιμελῆς αὐτὸς φαναριώτης λόγιος τοῦ 18ου αἰώνα, γραφέας ὁ ἴδιος καὶ συλλέκτης χειρογράφων¹.

’Απὸ τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰώνα ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν εἶχε ἐντοπίσει, μὲ τὴ γνωστὴ του διαισθηση, τὴ σημαντικὴ αὐτὴ προσωπικότητα καὶ τὸν ἀνέφερε ὡς πιθανὸ γραφέα κώδικος ποὺ περιεῖχε ἔργα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ². Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ὅμως εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πρώτος, τὸ 1904, μᾶς προϊδέασε γιὰ τὸν πλοῦτο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Καρατζᾶ καὶ τὴ σχολαστικὴ φιλολογικὴ δουλειὰ ποὺ οἱ κώδικες του μαρτυροῦν πὼς ἔκανε, συμπεράσματα ποὺ τὰ εἶχε στηρίξει σὲ δύο χειρόγραφα πού εἶχε ἐντοπίσει³. ”Ἐκτοτε, τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἐπαληθεύουν ὅσοι κώδικες

1. Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ εἶναι λιγοστά: γεννήθηκε τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 18ου αἰώνα καὶ πέθανε μεταξὺ τοῦ 1786 καὶ τοῦ 1789. Τις πρῶτες συστηματικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ του ἔδωσε ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ιερού αἰώνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ίερακος», *EMA* 12 (1962) 117 καὶ 142-144· τὶς νεότερες βλ. συγκεντρωμένες στὴ μελέτη μου «Δημήτριος Ραμαδάνης. ”Ἐνας ίστοριογράφος τοῦ 18ου αἰώνα σὲ ἀφάνεια», *Ο Έρανιστής* 20 (1995) 23-24.

2. Στὴ σύντομη μελέτη του «Μανουὴλ τοῦ Φιλῆ ίστορικὰ ποιήματα», *EA* 3 (1882-1883) 215.

3. «Συνέβαινε λόγου χάριν νὰ γένηται κάτοχος ἐνὸς ἀντιγράφου συγγράφων τινῶν τοῦ Ιωσήφ Βρυεννίου· πρώτη εἰς τοιαύτην περίστασιν φροντὶς τοῦ Καρατζᾶ ἥτο νὰ ἐρευνήσῃ τὰ κατὰ τὸν Βρυέννιον· εἶτα ἐφιλοτιμεῖτο νὰ περισυλλέγῃ χρονικῶς ἐκ τῶν συγχρόνων τῷ Βρυεννίῳ καὶ τῶν μετ' αὐτὸν συγγραφέων τὰς περὶ αὐτοῦ μαρτυρίας. Ταύτας ἀντέγραφεν ὑστερον ἴδιᾳ χειρὶ φιλοκάλως, μεθοδικῶς, παρασημειῶν καὶ τὰς πηγὰς τῶν περὶ αὐτοῦ μαρτυριῶν», σημειώνει στὴ μελέτη του «Δύο κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ», *Έπετηρίς [Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός]* 8 (1904) 6. Οἱ δύο κώδικες ποὺ μελέτησε τότε ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμέας ἀνήκαν ὁ ἔνας στὴ βιβλιοθήκη Στεφάνου Καραθεοδωρῆ — σήμερα Μπενάκη 19 — καὶ ὁ δεύτερος εἶναι ὁ ΕΒΕ 1474 (βλ. πιὸ κάτω περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸν).

κατὰ καιροὺς ἐντοπίζονται ἀπὸ ἔκεινους ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸν λόγιον αὐτὸν τοῦ 18ου αἰώνα. Τὴν χρονιὰ ποὺ ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμέας δημοσιεύει τὴν μελέτη του ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, περιγράφοντας τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἐλληνικῆς Βουλῆς, ἀναγνωρίζει στὸ πρόσωπο τοῦ Καρατζᾶ τὸν κτήτορα ἐνὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά⁴, ἐνῷ τὸ 1923 ὁ Σκοπέλου Γεννάδιος ἀποδίδει στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Καρατζᾶ ἔνα μεμβράνινο τετραυάγγελο τοῦ 10ου αἰ. ποὺ εἶχε περιέλθει στὸν Στέφανο Καραθεοδωρή⁵.

Στὴν ἐποχή μας ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης ἀναβίωσε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ, ὅταν, μελετώντας τὸν «Κώδικα τοῦ Ἱέρακος», χειρόγραφο ποὺ εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Καρατζᾶ, συγκέντρωσε περισσότερες πληροφορίες γι’ αὐτὸν καὶ δημοσίευσε πανομοιότυπα τῆς γραφῆς του⁶. Ὑποτεθεὶς ἐντοπίζει, μὲ κριτήριο κυρίως τὴν ιδιότυπη, φιλόκαλη γραφή του ἀλλὰ καὶ τὴ φιλολογικὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ λόγιος αὐτὸς ὅταν μελετοῦσε ἡ συγκροτοῦσε τοὺς κώδικές του, χειρόγραφα ποὺ ἀνήκαν στὴ βιβλιοθήκη του, ἄλλοτε γραμμένα στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἄλλοτε κατάστικτα ἀπὸ ιδιόγραφα σημειώματα.

Ἐτσι τὸ 1973 ἡ I. N. Lebedeva, στὸν Κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραντ, ἀποδίδει δύο χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται στὴν Πετρούπολη στὸν Νικόλαο Καρατζᾶ: τὸ F No 3, τοῦ ὄποιου τὰ περιεχόμενα εἶχε περιγράψει ἀναλυτικὰ τὸ 1971 ὁ I. P. Medvedev⁷, καὶ τὸ No 164 (758), τὸ ὄποιο εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης Καρατζᾶ στὰ ὄποια ἀναφέρεται κάπου τὸ ὄνομά του· πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνθύμηση μάλλον παρὰ γιὰ κωδικογραφικὸ σημείωμα: «Γέγραπται τὸ παρὸν τῇ ἐμῇ χειρὶ Νικολάου Καρατζᾶ ὄντος μου νεανίου καὶ τροφίμου τῆς ἐν Κωνσταντινούπολει πατριαρχικῆς σχολῆς»⁸. Γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς κώδικες τοῦ Καρατζᾶ ὁ Boris Fonkić δημοσίευσε σχετικὲς μελέτες, γιὰ τὸν πρώτο τὸ 1976⁹, γιὰ τὸν δεύτερο τὸ 1996¹⁰, δίνοντας καὶ πανομοιό-

4. «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκῶν, πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Α', Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», NE 1 (1904) 353-354· ὁ Λάμπρος γνώριζε τὴν μελέτη τοῦ Παπαδόπουλου-Κεραμέα, στὴν ὄποια καὶ παραπέμπει.

5. «Εἶς ἐκ μεμβράνης κῶδιξ τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξάνδρου Σ. Καραθεοδωρῆ», EA 43 (1923) 281-282.

6. Χ. Γ. Πατρινέλης, ὥ.π., 116-165.

7. I. P. Medvedev, «Pozdnie kopii vizantijskikh dokumentov v sobranii Biblioteki Akademii Nauk SSSR», VV 32 (1971) 223-231, ὁ ὄποιος ὅμως δὲν μνημονεύει τὸν Καρατζᾶ.

8. I. N. Lebedeva, *Opisanie rukopisnogo otdela Biblioteki Akademii Nauk SSSR*, 5, Grečeskie Rukopisi, Λένινγκραντ 1973, σσ. 162-163.

9. B. L. Fonkić, «Nikolaj Karadža i Leningradskij sbornik vizantijskikh dokumentov», VV 37 (1976) 140-146.

10. Boris Fonkitch, «Τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς σχολῆς τοῦ Μανολάκη

τυπα. Τὸ 1984 ὁ Ἀγαμέμνων Τσελίκας μὲ κριτήριο καὶ πάλι παλαιογραφικὸ ἀποδίδει ἔνα ἀκόμα χειρόγραφο στὸν Καρατζᾶ, τὸ 16 (1557) τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου «Κοραῆς»¹¹.

Ἡ δεκαετία ὡστόσο τοῦ 1990 θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ δεκαετία Καρατζᾶ, καθὼς οἱ ἐργασίες γιὰ τοὺς κώδικες του πυκνώνουν ἐντυπωσιακά. Ἐκδίδονται λοιπὸν ὀκτὼ μελέτες ποὺ προσγράφουν στὴ βιβλιοθήκη του χειρόγραφα διασκορπισμένα σήμερα σὲ βιβλιοθῆκες ἀνὰ τὸν κόσμο, ἐνῶ κάποιες προσκομίζουν νεότερα στοιχεῖα στὰ λίγα ποὺ εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ φιλολογικά του ἐνδιαφέροντα. Ἀναφέρομαι στὶς μελέτες τοῦ Γ. Κ. Παπάζογλου τὸ 1991¹², τοῦ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου καθὼς καὶ τοῦ Boris Fonkič, δημοσιευμένες καὶ οἱ δύο τὸ 1994¹³. Ἀκολουθοῦν δύο ἐργασίες ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς δύο ἀκόμα χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης Καρατζᾶ, τῶν Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου, Π. Δ. Μιχαηλάρη καὶ Μάχης Παΐζη ἡ μία¹⁴ καὶ τῆς τελευταίας ἡ ἄλλη¹⁵. Ὁ Γ. Παπάζογλου ἐπανέρχεται στὸ θέμα τὸ 1997: ἀποδίδει, μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις, ἔνα ἄλλο χειρόγραφο στὸν Καρατζᾶ καὶ ἀνακοινώνει ὅτι ἔχει ἔτοιμη γιὰ ἔκδοση μελέτη μὲ τίτλο «Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ. Οἱ παρασημειώσεις τῶν χειρογράφων του»¹⁶. Τέλος, στὸ θέμα ἐπανέρχονται μὲ νέα εύρήματα ὁ Boris Fonkič καὶ ὁ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος¹⁷.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὄποιους ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Καρατζᾶ παρουσιάζει δυσκολίες εἴναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε θέσει στοὺς κώδικες του διακριτὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ μᾶς διευκολύνουν στὸν ἐντοπισμό τους: κάποιο κτητορικὸ σημείωμα, ἢ στὶς περιπτώσεις ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραψε ἢ συγχροτοῦσε ἔναν κώδικα, ἔνα βιβλιογραφικό

Καστοριανοῦ καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς Πετρούπολης», Θησαυρίσματα 26 (1996) 309-316.

11. Ἀγ. Τσελίκας, Τὰ βιζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Χίου «Ο Κοραῆς», Αθήνα 1984, σσ. 33-50.

12. G. K. Papazoglou, «Un manuscrit inconnu provenant de la bibliothèque de l'archonte phanariote Nikolaos Karatzas», REB 49 (1991) 255-261.

13. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἐνα “ἰσον” “ἐκβληθὲν ἐκ τοῦ Μεγάλου Νομίμου”», Ροδωνά. Τιμὴ στὸν M. I. Μανούσακα, 1, Ρέθυμνο 1994, σσ. 25-35, καὶ B. Fonkič, «Eine Wiener Sammelhandschrift von Nikolaos Karatzas», JÖB 44 (1994) — Ἀνδριάς Herbert Hunger zum 80. Geburtstag, 91-97.

14. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης – Μ. Παΐζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο ποὺ ἐλάνθανε: “Τὸ χειρόγραφον Γ, τοῦ Γεράσιμου Ἀργολίδας”. Ἐνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», Ελληνικὰ 45 (1995) 85-109.

15. M. Παΐζη-Ἀποστολοπούλου, «Δημήτριος Ραμαδάνης», ὥ.π., 20-35.

16. G. K. Papazoglou, «Un manuscrit de la collection des Cantacuzènes à la Pierpont Morgan Library de New York», Byzantium 67 (1997) 517-523· ἡ ἀνακοίνωση τῆς νέας μελέτης στὴ σ. 522, σημ. 39.

17. Boris Fonkitch, «Τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο», ὥ.π. 309-316 καὶ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μεταφράσεις ἐργῶν τοῦ Μολιέρου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», Μνήμη Λέανδρου Βρανουόση, Ο Έρανιστῆς 21 (1997) 374-375.

σημείωμα, ἡ μιὰ ἔτικέτα στὴ ράχη, ὥστε νὰ εἶναι εὔκολότερος ὁ ἐντοπισμός. Μοναδικὸ σχεδὸν σημεῖο ἀναγνώρισης ἀπομένει ἡ γραφή του, τῆς ὅποιας ἔγνη ἄφθονα στοὺς κώδικες τῆς βιβλιοθήκης του¹⁸.

Μὲ αὐτὸ λοιπὸν τὸ κριτήριο καὶ πάλι ὡς ὁδηγό, τὴ γραφὴ τοῦ Καρατζᾶ, ἐντόπισα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας ἕνα ἀκόμα χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης του. “Ομως στὴν περίπτωση αὐτὴ ὑπῆρχε μιὰ ἰδιομορφία: τὸ δεῖγμα τῆς γραφῆς ἦταν πολὺ περιορισμένο καὶ σχεδὸν χαμένο στὴ ράχη τῆς βιβλιοθεσίας· γι’ αὐτὸ χρειάστηκε νὰ παρακολουθήσω τὴν πορεία τοῦ χειρογράφου, προκειμένου νὰ ἐπαληθεύσω τὴν ἀρχική μου ἐντύπωση. ‘Ο κώδικας ἀπὸ τότε ποὺ ἔψυγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀρχικοῦ γραφέα του, ποὺ ἦταν ὁ Καισάριος Δαπόντες, ὡσπου νὰ καταλήξει στὸ Τμῆμα Χειρογράφων τῆς Bibliothèque nationale πέρασε ἀπὸ ἀρκετοὺς κτήτορες, ποὺ ἡ ἀλληλουχία τους θεωρῶ πώς εἶναι εὐλογοφανής. Ἀκολούθησε ἔνα δρόμο μακρύ, ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι ὅπου γράφτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ στὴν Ἰθάκη, ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Λονδίνο καὶ στὸ Gloucester, ὡσπου νὰ φθάσει στὸ Παρίσι.

Τὸ χειρόγραφο Paris. Suppl. Gr. 1375 περιγράφεται πολὺ «εὔκολα», δεδομένου ὅτι στὰ πρῶτα του κιόλας φύλλα περιέχει ὅλες τὶς πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενό του. Στὸ φ. 1r σώζεται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα: «Ἐξήγησις τῆς θείας λειτουργίας ἀνελλειπής, καὶ λεπτομερής, συλλεχθεῖσα καὶ στιχουργηθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε, τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου. Ἀφιερωθεῖσα δὲ τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ μ(ητ)ροπολίτῃ Οὐγκροβλαχίας κυρίῳ κυρίῳ Φιλαρέτῳ. Ἡγεμονεύοντος τοῦ εὐσεβεστάτου, καὶ ὑψηλοτάτου αὐθέντου, καὶ ἡγεμόνος κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Νικολάου βοεβόδα τοῦ Μαυροκορδάτου»¹⁹. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ σκοπελίτη λογίου ἀναγνωρίζεται εύκολα σὲ ὄλοκληρο τὸ κείμενο: πρόκειται γιὰ ἔναν ἀκόμα αὐτό-

18. «Οὗτοι πάντες [οἱ κώδικες] διεσκορπίσθησαν εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας, ἀναγνωρίζονται δὲ μόνον ἐκ τῆς κανονικῆς καὶ χαριέστης γραφῆς τῶν ἐν αὐτοῖς προσθήκῶν τοῦ Καρατζᾶ» σημείωνε ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, δ.π., 7.

19. Πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ ἔχει δημοσιευτεῖ. Ο Λεωνίδας Ζώης ἀναφέρει στὸ Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου, 1, σ. 429, ὅτι δημοσιεύτηκε στὸ Βουκουρέστι τὸ 1759 δαπάναις τοῦ Φιλαρέτου (λημμα: Μιχαλίση), πληροφορία ποὺ δὲν ἔχει ὡς τώρα ἐπιβεβαιωθεῖ βιβλιογραφικά. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι γνωστὸ εἶναι πώς τὸ 1795 δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Μαρκιδῶν Πούλιου ὁ πρῶτος τόμος (Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθῆνα 1970, σ. 354, ἀρ. 214) μὲ τὸν τίτλο ποὺ σημειώνεται καὶ στὸ παρισινὸ χειρόγραφο: Ἐξήγησις τῆς θείας λειτουργίας... Τόμος πρῶτος. Ἡ πρόσφατη ἐπανέκδοση (ἐκδόσεις Τῆνος) ἀποτελεῖ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης τῆς Βιέννης, ἀπὸ τὴν ὅποια ὅμως παραλείπεται τὸ ἀφιερωτικὸ σημείωμα τῆς ἀρχῆς καὶ οἱ «Ὑμνοὶ «εἰς τὸν "Ἄγιον Νικόλαον», «εἰς τὸν "Ἄγιον Ρηγῆνον» καὶ στὴν Παναγία, τοῦ τέλους· τὸ σύντομο προλογικὸ σημείωμα τῆς ἔκδοσης αὐτῆς ὑπογράφει ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἡλίας Μαστρογιαννόπουλος μὲ τὰ ἀρχικὰ Η. Δ. Μ.

γραφο κώδικα τοῦ πολυγράφου Κωνσταντίνου Δαπόντε, ποὺ ἀνατρέχει στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία εἶχε πλέον γίνει μοναχὸς καὶ εἶχε μετονομασθεῖ Καισάριος²⁰. Στά φ. 2r-3r σώζεται τὸ ἀφιερωτικὸ πρὸς τὸν μητροπολίτη κείμενο: «Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ μ(ητ)ροπολίτῃ τῆς ἀγιωτάτης μ(ητ)ροπόλεως Οὐγγροβλαχίας ὑπερτίμῳ καὶ ἔξαρχῳ Πλαγηνῶν κ(υρί)ῷ κ(υρί)ῷ Φιλαρέτῳ τὴν μετ' εὐλαβείας δουλικὴν ἀπονέμω προσκύνησιν» διαβάζουμε στὸ προοίμιο, ἐνῶ στὸ τέλος σημειώνεται ἡ χρονολογία καὶ ὁ τόπος: «ἐν Βουκουρεστίῳ, ἐν ἔτει σ(ωτη)ρίᾳ .αψηνή, τῆς ὑμετέρας πανιερότητος δοῦλος ταπεινὸς Καισάριος Δαπόντες»²¹.

Πραγματικά, τὸ 1758 ὁ μοναχὸς Καισάριος Δαπόντες βρίσκεται στὸ Βουκουρέστι²². Τὴν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας τὴν γνώριζε ἥδη· ἐκεῖ εἶχε ξεκινήσει τὶς σπουδές του, ἐκεῖ εἶχε κάνει τὰ πρῶτα του βήματα σὲ ἐγκόσμια δημόσια ἀξιώματα. Στὴ διάρκεια λοιπὸν τῆς ἐννιάμηνης παραμονῆς του ὁ Καισάριος ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Δαπόντες προέταξε στὸ χειρόγραφό του τὸ ἀφιερωτικὸ κείμενο πιστεύω ὅτι ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς τὸ προσέφερε κιόλας στὸν ἄνθρωπο στὸν ὅποιο τὸ ἀφιέρωνε, στὸν ζακύνθιο τὴν καταγωγὴ μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Φιλάρετο Μιχαλίτση²³. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ

20. Στὴ μελέτη μου «Πᾶς ὁ Κωνσταντίνος Δαπόντες ἔγινε Καισάριος. Τὸ τέλος τοῦ ἐγκόσμιου βίου του», Ἀρχεῖο Πεπρηθιακῶν Μελετῶν 1 (1998) 119, παρακολουθῶ τὴν ἐγκόσμια ζωὴν του στὴ Βλαχία, προτοῦ ἀποσυρθεῖ στὸ Πτερέι καὶ καρεὶ μοναχός.

21. Μὲ βάση τὴ μαρτυρία αὐτὴ ποὺ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Δαπόντες, θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρήσουμε ὅτι τὸ 1759 —ποὺ παραθέτουν στὸ χρονολόγιο οἱ ἐκδόσεις τῶν δύο πρόσφατων ἔκδόσεων τοῦ ἔργου Κῆπος Χαρίτων— ἔφθασε στὸ Βουκουρέστι (Γ. Π. Σαββίδης, σ. 426: «1759 (46) 25 Μαρτίου: Θριαμβικὴ εἴσοδος μὲ τὸν σταυρὸ στὸ Βουκουρέστι» καὶ Ἀλκης Ἀγγέλου, σ. 10: «1758 Ιανουαρίου 25: Εξήγησις τῆς θείας λειτουργίας (ἔκδ. 1795): 1759 Βουκουρέστι»).

22. Εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴ μονὴ Ἐηροποτάμου τοῦ Ἀγίου «Ορούς γιὰ μιὰ μεγάλη περιουδεία, προκειμένου νὰ συγκεντρώσει χρήματα γιὰ νὰ χτιστεῖ τὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηρίου του. Βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὴ μελέτη τοῦ M. Πολυβίου, «Ἡ ζητεία τοῦ Καισάριου Δαπόντε γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Θηροποτάμου», Κληρονομία 24, τχ 1-2 (1992) 183 κ. ἐ.· τοῦ ἴδιου, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Καισάριου Δαπόντε στὴ δημιουργία τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Θηροποτάμου», Ἀρχεῖο Πεπαρηθιακῶν Μελετῶν 1 (1997) 171-175 καὶ τοῦ Φλορίν Μαρινέσκου «Ο Καισάριος Δαπόντες καὶ ἡ περιοδεία του μὲ τὸ Τίμιο Ξύλο στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες», στὸ ἴδιο, 53-64. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Δαπόντε εἰναι ἀρκετὰ πλούσια: τὴν συνοψίζει —ώς τὸ 1974— ὁ E. Σουλογιάννης, «Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Καισάριο Δαπόντε», στὸ ἴδιο, 41-46· γιὰ τὰ νεότερα βλ. στὸν ἴδιο τόμο τὴ σημ. 2 τῆς μελέτης μου «Πᾶς ὁ Κωνσταντίνος Δαπόντες ἔγινε Καισάριος», ὁ.π., 119.

23. Εἶχε χειροτονηθεῖ ἀρχιερέας τῆς Οὐγγροβλαχίας τὸ 1754· βλ. ὅσα ἀναφέρει γιὰ αὐτὸν ὁ Νικ. Κατραμής, Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1880, ²1997 (φωτ. ἀνατ.), σσ. 381-382· σύμφωνα μὲ τὸν Λ. Ζώνη, ὁ.π., σ. 429, ὁ Δαπόντες ἀφιέρωσε στὸν Φιλάρετο καὶ τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ ἐν ἀγίους πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος. Τὸν Φιλάρετο διαδέχτηκε στὸ θρόνο τῆς Οὐγγροβλαχίας στὶς 28 Ιουλίου τοῦ 1760 ὁ Γρηγόριος (N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, 2, Βουκουρέστι 1930, σσ. 63, 139, 144), τὸν ὅποιο διαδέχεται τὸ 1787 ὁ

Δαπόντες περιγράφοντας τὸ ταξίδι ἐκεῖνο τῆς ζητείας τονίζει τὴ φιλική του σχέση μὲ τὸν Φιλάρετο· καὶ σημειώνει: «τὴν Ἐξήγησιν τῆς θείας λειτουργίας / τότε τὴν ἀφιέρωσα ἐγὼ χάριν φιλίας»²⁴. Πιστεύω πώς ὅλα συγκλίνουν πρὸς τὴν ὑπόθεση, ὅτι ὁ Φιλάρετος ἦταν ὁ πρῶτος κτήτορας· φαίνεται μάλιστα πώς διέθετε κάποια συλλογὴ χειρογράφων, ἀφοῦ δύο κώδικες ποὺ βρίσκονται σήμερα στὴ δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου προέρχονται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ βιβλιοθήκη του²⁵.

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Δαπόντε ἐντάχθηκε στὴ γαλλικὴ βιβλιοθήκη πρόσφατα καὶ δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῆς συλλογῆς Supplément grec ποὺ ἔχουν δημοσιεύσει οἱ Astruc καὶ Concasty²⁶. Σὲ πρόχειρο χειρόγραφο κατάλογο τῶν πρόσφατων, μετὰ τὸ 1960, προσκτήσεων τῆς βιβλιοθήκης σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: «Suppl. Gr. 1375: XVIIIe s. pap. mm 205x160, ff I.133, 24-27 lignes. Reliure veau brun estampée à froid, contemporain du volume. Ancien Phillipps 5312. No 1911 du Catalogue Sotheby, vente Phillipps des 25 et 26 juin 1973».

Ο βρετανὸς Sir Thomas Phillipps εἶναι γνωστὸ πώς ἦταν ἔνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους συλλέκτες χειρογράφων τῆς Δύσης. Μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1872 τὰ 40.000 περίπου χειρόγραφα τῆς συλλογῆς του ἀρχισαν νά ἐμφανίζονται στοὺς πλειστηριασμοὺς μεγάλων οἰκων²⁷. Ἀπὸ ἔναν τέτοιο πλειστηριασμὸν ἡ γαλλικὴ βιβλιοθήκη ἀπέκτησε τὸ χειρόγραφο ποὺ ἐντάχθηκε στὶς συλλογές της ὡς Suppl. gr. 1375²⁸. Στὴ στάχωσή του σώζεται ἀκόμα ἡ παραλληλόγραμμη ἐτικέτα ποὺ ἀναγράφει τὸν ἀριθμὸ 5312 τῆς συλλογῆς Phillipps.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνέφερα ὡς τώρα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸν προτελευταῖο κρίκο τῆς ἴστορίας τοῦ χειρογράφου, πῶς δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ βρετανοῦ Phillipps πέρασε στὴν Bibliothèque nationale. “Ομως

Κοσμάς. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792 ἔνας ἄλλος Φιλάρετος, ἐπίσκοπος ὡς τότε Ριμνίκου, προάγεται στὸ θρόνο Οὐγγροβλαχίας (Ἐπ. Κυριακίδης, «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Οὐγγροβλαχίας Φιλαρέτου (1792-1793)», ΕΦΣΚ 27 (1900) 317-324).

24. Κῆπος Χαρίτων, κεφ. 6, στ. 57-58 (ἐκδ. Ἀλκης Ἀγγέλου: σ. 182· ἐκδ. Γ. Π. Σαββίδης: σ. 85· ἐκδ. E. Legrand: σ. 66).

25. Λ. Ζώης, ὅ.π., σ. 429.

26. B. Ch. Astruc – M. L. Concasty, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie. Le Supplément grec*, 3, Παρίσι 1960.

27. Γιὰ τὴν πλουσιότατη αὐτὴ συλλογὴ καὶ τὴν τύχη τῶν χειρογράφων βλ. J. M. Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*, Brepols-Turnhout 1995, ἀρ. 769, σσ. 214-224, ὅπου σημειώνονται καὶ οἱ κατάλογοι ποὺ περιγράφουν ἔνα μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων. Γιὰ τὴ διασπορὰ τῆς συλλογῆς βλ. A. N. L. Munby, *The Dispersal of the Phillipps Library [Phillipps Studies, No V]*, Καίμπριτζ 1960· βλ. ἀκόμα T.C. Skeat, *The Catalogues of the Manuscript Collections in the British Museum*, Λονδίνο 1951, σ. 22.

28. B. H. Omont, *Catalogue des manuscrits de Sir Thomas Phillipps, récemment acquis par la Bibliothèque nationale*, Παρίσι 1903.

πέρα ἀπὸ τις πληροφορίες αὐτές, τὸ ἵδιο τὸ χειρόγραφο τοῦ Δαπόντε ἔχει νὰ μᾶς δώσει καὶ ἄλλες, κρυμμένες ἀνάμεσα στὰ φύλλα του.

Στὸ λευκὸ παράφυλλο τῆς ἀρχῆς (φ. 1r) σώζονται κάποιες ἀράδες γραμμένες ἀπὸ τὸ χέρι ἐνὸς κτήτορα· τὸ ἵδιο χέρι τὸ ἐντοπίζουμε νὰ ἔχει γράψει καὶ τὸ κτητορικό σημείωμα σὲ ἑνα ἄλλο, ἀθησαύριστο ὡς σήμερα, χειρόγραφο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ καὶ στὸ σημείωμα ἔκεινο ἀπαθανάτησε τὸ ὄνομά του: πρόκειται γιὰ τὸν Χατζῆ Νικόλαο Λέσβιο²⁹. Οἱ ἕδιος ἔχει γράψει στὸ φ. 133v τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου τὸ ἀκόλουθο σημείωμα: «1815 μαγιοῦ 28· ἀ[φή]-νω τὸ παρὸν βιβλίον | εἰς χεῖρας Σπείρου Δικεφάλου, θιακοῦ». Πρὶν καταλήξει λοιπὸν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Thomas Phillipps τὸ χειρόγραφο εἶχε περάσει τὸ 1815 στὰ χέρια ἐνὸς ιθακήσιου, τοῦ Σπύρου Δικεφάλου. Γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ δὲν γνωρίζουμε ἄλλα στοιχεῖα³⁰, μποροῦμε ὅμως νὰ συγκροτήσουμε μιὰν ὑπόθεση γιὰ ἔνα τρίτο πρόσωπο, ἔκεινο ποὺ ἀποτέλεσε τὴ γέφυρα ἀνάμεσα στὸν ιθακήσιο κάτοχο τοῦ χειρογράφου καὶ στὸν Phillipps.

Τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἵσως νὰ ἦταν ὁ Frederic North, καθὼς ἡ ἔρευνα ἔχει ἐντοπίσει πῶς κάποια χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του τὰ ἀπέκτησε ὁ Thomas Phillipps: τέτοια εἶναι τὸ χρ. Yale, Ziskind 22 καὶ τὰ χειρόγραφα ἐνὸς φαναριώτη λογίου καὶ γραφέα τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ Κωνσταντίνου Ραφαήλ τοῦ Βυζαντίου³¹. Τὰ χρόνια ἔκεινα ὁ Frederic North, ὁ μετέπειτα κόμης τοῦ Guilford, κινεῖται στὸν ἐπτανησιακὸ χῶρο μὲ σκοπὸ νὰ ὀργανώσει μιὰν ἀνώτερη σχολή μὲ ἔδρα τὴν Ἰθάκη ἄλλὰ καὶ νὰ ἐμπλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη του³². Εἶναι πιθανὸ λοιπὸν νὰ ἐντόπισε τὸ χειρόγραφο τοῦ Δαπόντε στὰ χέρια τοῦ θιακοῦ κατόχου του, ὁ ὅποιος προφανῶς ἐνέδωσε σὲ μιὰ δελεαστικὴ προσφορά.

“Αν ἡ ὑπόθεση ποὺ μόλις παρουσιάσαμε ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἔνας ἀκόμα κρίκος ἔχει βρεθεῖ καὶ ἀνατρέχοντας ἀπὸ τὸ

29. Τὸ χειρόγραφο βρέθηκε πρόσφατα στὸ Γύθειο καὶ ἀνήκει στὴ συλλογὴ Κων. Πενταφρόνιου.

30. Τὰ παρώνυμα Μπεκατόρος καὶ Μούας τοῦ ἐπιθέτου Δικέφαλος εἶναι τὰ μόνα ποὺ ἐπιζῦν σήμερα: τὰ ἐντοπίζει ὁ Ζώης (δ.π., 1, σ. 164) στὴ Ζάκυνθο, στὴν Κεφαλονία καὶ τὴ Μεθώνη.

31. Γιὰ τὸ Yale, Ziskind 22 βλ. Νομάδος Μιχ. Βαπόρης, «Τὸ χειρόγραφο Ziskind ἀριθ. 22 τοῦ Πανεπιστημίου Yale», Ο Ερανιστής 3 (1968) 271. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Ραφαήλ βλ. Γ. Μ. Παράσογλου, «Codex Yalensis 294. Διῆγησις Ἀλεξάνδρου καὶ ἱεροκοσμικὴ ἴστορία», ΕΦΣΠΘ, Τμ. Φιλολογίας 1 (1991) 217 σημ. 2.

32. Γνωρίζουμε πῶς διέθετε μιὰ «σεβαστὴ συλλογὴ ἐλληνικῶν χειρογράφων»· βλ. Β. Μπόμπου Σταμάτη, «Ἡ βιβλιοθήκη Guilford στὴν Κέρκυρα (1824-1830)», Ο Ερανιστής 20 (1995) 112. Εἶναι, βεβαίως, γνωστὸ πῶς ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία ἰδρύθηκε τελικῶς στὴν Κέρκυρα· βλ. τὴ σχετικὴ μελέτη τῆς Έ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Η Ἰόνιος Ἀκαδημία, Ἀθῆνα 1997, σσ. 3-24.

σήμερα στὸ χτὲς οἱ κτήτορες τοῦ χειρογράφου ἡταν ἡ Bibliothèque nationale, ὁ Thomas Phillipps, ὁ Frederic North, ὁ Σπύρος Δικέφαλος καὶ ὁ Χατζῆ Νικόλαος Λέσβιος, ποὺ τὸ ἔδωσε στὸν θεατὴν Δικέφαλο.

Τὸ διάστημα ὥστόσο ἀπὸ τὸ 1758, ἔτος κατὰ τὸ ὄποιο προσφέρθηκε ἀπὸ τὸν Δαπόντε στὸν Φιλάρετο, ὡς τότε ποὺ βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ Χατζῆ Νικόλαου Λέσβιου θὰ παρέμενε σκοτεινό, ἀν μιὰ λεπτομέρεια κρυμμένη στὴ στάχωση δὲν μᾶς ἀποκάλυπτε πῶς ὁ αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Δαπόντε πέρασε κάποτε καὶ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ.

Τὸ στοιχεῖο ποὺ μᾶς τὸ ἀποκάλυψε εἶναι δύο λωρίδες χαρτιοῦ (*onglets*) ποὺ χρησιμοποίησε ὁ σταχωτὴς προκειμένου νὰ συγκρατήσει τὴ στάχωση στὸ σῶμα τοῦ χειρογράφου. Οἱ λωρίδες αὐτές, πλάτους περίπου 16 χιλιοστῶν, συγκρατοῦν τὴν ἐμπρὸς καὶ τὴν πίσω πινακίδα στὸ πρῶτο καὶ στὸ τελευταῖο φύλλο· ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ ἕνα γραμμένο φύλλο χαρτιοῦ καὶ ἀνάμεσα στὰ γράμματα ποὺ διακρίνονται στὴ στενὴ ἐπιφάνεια μπορέσαμε νὰ διακρίνουμε δύο γραφές· ἡ μία ἀνήκει στὸν Νικόλαο Καρατζᾶ. Ὁ γραφικός του χαρακτήρας καὶ ἡ συνήθειά του νὰ παρεμβάλλει δικά του σημειώματα καὶ σχόλια στὰ κείμενα ποὺ μελετοῦσε μᾶς βεβαιώνουν γιὰ τὴν ταυτότητά του. Διακρίνονται, ἀνάμεσα στὶς ἀράδες τῆς πρώτης γραφῆς, γραμμένες ἀπὸ τὸ χέρι του οἱ λέξεις: δὲν εἶναι | ἀφόβω | ἔνα βοσ| μεα | πλησίον | κοντα | εἶναι | τὰ λόγια, ἐνῶ στὴν πίσω λωρίδα διακρίνουμε: εὔλογον | καὶ ἀδ.

”Οπως μαρτυροῦν οἱ κώδικες του, ὁ Καρατζᾶς δὲν ἡταν ὁ τύπος τοῦ συλλέκτη χειρογράφων ποὺ ἀγόραζε κώδικες ἀπὸ συλλεκτικό, κυρίως, καὶ δευτερευόντως ἀπὸ φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον· ἡταν ὁ λόγιος πού, ὅπως ἀναφέραμε, ὅχι μόνο μελετοῦσε τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀποκτοῦσε, ἀλλὰ συγκροτοῦσε ὁ ἴδιος σύμμικτους κώδικες γύρω ἀπὸ θέματα ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν: συστάχων τετράδια ἡ σπαράγματα ἀπὸ παλαιὰ χειρόγραφα, στὰ ὄποια συμπλήρωνε τὰ ὑπάρχοντα κενὰ καὶ συχνὰ ἀντέγραφε κείμενα ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν. Συγκροτοῦσε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν νέο κώδικα, μὲ ύλικὸ παλαιὸ καὶ νέο, ξένο καὶ δικό του, ποὺ ἀναφερόταν σὲ κάποιο θέμα. Στὴν ἀρχὴ ἔθετε συνήθως ἔναν ἀναλυτικὸ πίνακα, στὸν ὄποιο σημείωνε μὲ λεπτομέρειες τὴν περιεχόμενη ύλη³³. Ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὄποια ἐργαζόταν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Καρατζᾶς διέθετε ἔνα μικρὸ προσωπικὸ βιβλιοδετικὸ ἐργαστήριο· θὰ ἡταν ἀσφαλῶς πιὸ εὔκολο νὰ σταχώνονται οἱ κώδικες του ὑπὸ τὴν ἀμεση ἐπίβλεψή του, ἵσως καὶ μὲ προσωπικὴ ἐργασία, παρὰ νὰ ἔξηγετ ὁ ἴδιος στὸν ἐπαγγελματία βιβλιο-

33. Βλ. τὴν περιγραφὴ τοῦ Παπαδόπουλου-Κεραμέα ποὺ παραθέτω πιὸ πάνω, στὴ σημ. 3, καὶ ὅπα ἀναφέρονται στὶς μελέτες τοῦ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὁ.π., 142-143, τοῦ B. Fonkić, «Eine Wiener Sammelhandschrift», ὁ.π., 92-94, τοῦ Δ. Γ. Αποστολόπουλου, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολέρου», ὁ.π., 374-375 καὶ τὴ δική μου «Δημήτριος Ραμαδάνης», ὁ.π., 23-24.

δέτη πῶς ἥθελε νὰ τοῦ συρράψει τὸ ποικίλο ὄλικὸ ποὺ τοῦ παρέδιδε. "Ἐτσι δικαιολογεῖται, νομίζω, ἡ παρουσία τῶν δύο λωρίδων χαρτιοῦ μὲ τὰ γράμματά του στὴ ράχη τοῦ κώδικα: στὸ μικρὸ ἐργαστήριο τὰ ἀχρηστὰ χαρτιά τοῦ γραφείου του ἀποτελοῦσαν χρήσιμο ὄλικὸ γιὰ τὶς σταχώσεις ποὺ γίνονταν ἐκεῖ³⁴. "Ἄς σημειωθεῖ πῶς στὴ στάχωση τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ κρύβεται ἀκόμα ἔνα στοιχεῖο ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ βιβλιοδετικὴ ἐργασία τοῦ κώδικα³⁵. Ἐπάνω στὸ χαρτόνι τῆς μπροστινῆς πινακίδας κολλήθηκε ἔνα φύλλο χαρτιοῦ ποὺ καλύφθηκε μὲ ἔνα ἄλλο, λευκό, φύλλο. Ἡ φθορά ποὺ ἐπῆλθε μὲ τὰ χρόνια στὸ λευκὸ αὐτὸ φύλλο ἄφησε νὰ φανοῦν ἀπὸ κάτω κάποιες ἀράδες· ἐντόπισα ὅτι τὸ φύλλο προερχόταν ἀπὸ ἐντυπο βιβλίο: ἦταν ἀπὸ μιὰ ἔκδοση ποὺ ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1756, στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο, μὲ τὸν τίτλο Βιβλίον καλούμενον *Ραντισμοῦ Στηλήτευσις* καὶ τὰ γράμματα ποὺ διακρίνονται σήμερα κάτω ἀπὸ τὸ φθαρμένο λευκὸ φύλλο τῆς πινακίδας ἀντιστοιχοῦν στὴ σελίδα ρμζ³⁶. Ἡ ἐγνωσμένη βιβλιοφιλία τοῦ Καρατζᾶ δὲν ἀφήνει περιθώρια νὰ ὑποθέσουμε πῶς πρόκειται γιὰ σπάραγμα ἀπὸ κάποιο ἀντίτυπο. "Ισως ὅμως, καθὼς κινεῖτο στὸν χῶρο τοῦ πατριαρχείου, νὰ ἔπαιρνε ἀχρηστὰ τυπογραφικὰ φύλλα γιὰ τὶς βιβλιοδετικές του ἐνασχολήσεις. Χωρίς ἀμφιβολία ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς πρέπει, πιστεύω, νὰ προστεθεῖ στοὺς κτήτορες τοῦ αὐτόγραφου χειρογράφου τοῦ Δαπόντε.

Ο ἐντοπισμὸς τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ὡς κτήτορα τοῦ χειρογράφου Paris. Suppl. Gr. 1375 ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπόθεση ποὺ θέσαμε, ὅτι τὸ χειρόγραφο πέρασε καὶ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ κόμητα Guilford, δεδομένου ὅτι ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ποὺ κατέληξαν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Frederic North. Πρόκειται γιὰ τὸ Vind. Suppl. gr. 191 καὶ γιὰ τέσσερις ἀκόμα κώδικες, τοὺς British Library Cod. Add. 8225, 8237, 8242 καὶ 8243³⁷. Βέβαια ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ πρό-

34. "Αν ἀπορρίψουμε τὴν ἐκδοχὴν αὐτῆς, εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνεύσουμε πῶς βρέθηκε στὰ χέρια κάποιου ἐπαγγελματία βιβλιοδέτη ἔνα χαρτὶ μὲ σχόλια γραμμένα ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Καρατζᾶ. Ἐκτὸς καὶ ἀν δεχτοῦμε πῶς, μαζὶ μὲ τὸ ὄλικὸ ποὺ τοῦ παρέδιδε γιὰ στάχωση, τὸν προμήθευσε καὶ μὲ τὰ χαρτιά ποὺ χρειαζόταν.

35. Ἡ στάχωση εἶναι ἀπὸ καφὲ δέρμα, «νεωτερική», χωρὶς ἔξογκάματα, τεχνικὴ λεπτομέρεια ποὺ ἀπαιτοῦσε αὐξημένες ίκανότητες ἐπαγγελματία σταχωτῆ. Ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση, ἀνήκει σὲ ἀνάμικτο τύπο, μὲ ἐγκαυστικὲς χαράξεις ἀρκετὰ ἀτεχνες, παραλληλόγραμμων πλαισίων καὶ διαγώνιων γραμμῶν, μὲ στάμπες τετράφυλλων τριψιλλιῶν στὸ ἐσωτερικὸ παραλληλόγραμμο (τύπος I+II, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τῶν Λίνου Πολίτη καὶ Μαρίας Πολίτη, Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδος (ἀρ. 1857-2500), Ἀθήνα 1991, σ. ιθ'). Οἱ πινακίδες εἶναι ἀπὸ χαρτόνι.

36. B. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIII siècle, 1, Παρίσι 1918, ἀρ. 482 καὶ Θωμᾶς Παπαδόπουλος, Έλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci - 1800), 2, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 572. Νεότερη ἔκδοση τοῦ ἔργου ἔγινε στὴ Βιέννη τὸ 1758.

37. Πρβ. τὶς μελέτες τοῦ B. Fonkić, «Eine Wiener Sammelhandschrift», ὥ.π., 95 καὶ τοῦ Δ.

σωπα μεσολάβησαν, όπως δείξαμε πιὸ πάνω, καὶ ἄλλοι κτήτορες. Φαίνεται ὅμως πώς ὁ φιλέλληνας βιβλιόφιλος Frederic North εἶχε ἐντοπίσει τοὺς ἄρτιους κώδικες τοῦ κωνσταντινουπολίτη λογίου καὶ τοὺς ἀναζητοῦσε συστηματικὰ γιὰ νὰ πλουτίσει τὴ δικῇ του βιβλιοθήκη.

Καὶ μὰ ἄλλη ὅμως σχέση, τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ μὲ τὸν Καισάριο Δαπόντε, φωτίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ αὐτόγραφος κώδικας τοῦ σκοπελίτη λογίου πέρασε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ φαναριώτη βιβλιόφιλου. Οἱ δύο ἄνδρες εἶχαν ἀσφαλῶς συναντηθεῖ στὸ Βουκουρέστι, στὴν αὐλὴ τῶν Μαυροκορδάτων, ὅπου ὁ Δαπόντες κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ καμινάρη καὶ ὁ Καρατζᾶς τοῦ μεγάλου κομίσου. "Ομως, ὅπως ἀποκαλύπτεται, ἡ σχέση τους ξεπερνοῦσε τὴν τυπικὴ γνωριμία καὶ ἔφθανε στὸ σημεῖο νὰ δανείζουν ὁ ἔνας στὸν ἄλλο χειρόγραφα τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τους. Τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα μᾶς ὀδηγοῦν σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα.

Ο Καρατζᾶς εἶχε ἀντιγράψει σὲ χειρόγραφό του, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ τὸ ιστορικὸ ἔργο τοῦ Δημητρίου Ραμαδάνη «Ιστορία τῶν συμβάντων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάν Μεχμέτη...». "Ομως ἡ τύχη τὸ ἔφερε καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ραμαδάνη ἔγινε γνωστὸ ἀπὸ ἔνα ἄλλο χειρόγραφο, ἔναν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Δαπόντε, ὅπου ὅμως δὲν μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ Ραμαδάνη. "Ετσι, καθὼς τὸ χειρόγραφο Καρατζᾶ ὡς πρόσφατα ἐλάνθανε³⁸, ἡ ταυτότητα τοῦ γραφέα ὀδήγησε στὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ συγγραφέας. Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ καθιερωθεῖ ἡ λανθασμένη ἐντύπωση πώς ἡ «Ιστορία...» ἦταν ἔργο τοῦ Δαπόντε³⁹. Πιθανότατα ὁ Δαπόντες δανείστηκε ἀπὸ τὸν Καρατζᾶ τὸ χειρόγραφο του γιὰ νὰ ἀντιγράψει τὸ ἔργο τοῦ Ραμαδάνη καὶ αὐτὸ τὸ ἀντίγραφο, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀνέφερα, προκάλεσε τὴν λανθασμένη ἀπόδοση τοῦ ἔργου.

"Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο στὸ ὅποιο συναντῶνται ὁ Καισάριος Δαπόντες καὶ ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς εἶναι τὸ British Library, Cod. Add. 8237: πρόκειται γιὰ χειρόγραφο ποὺ ἀνήκει κάποτε στὴ βιβλιοθήκη Καρατζᾶ. Τὸ πρῶτο τμῆμα του εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Δαπόντε καὶ περιέχει τὸ ἔργο του «Ὕμνοι εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκου», ἐνῶ στὴ συνέχεια ὁ Καρατζᾶς μὲ τὸ χέρι του ἀντέγραψε, πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Βιέν-

Γ. Αποστολόπουλοι, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου», δ.π., 375.

38. Πρόκειται γιὰ χειρόγραφο ποὺ ἀνήκει στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μητροπολίτη Κορυτσᾶς Εολόγιου Κουρίλα, ὅπου ἔφερε τὸν ἀριθμὸ 5· σήμερα ἀπόκειται στὸ Σπουδαστήριο Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Εἶχε συγχροτηθεῖ καὶ σὲ μεγάλο μέρος γραφτεῖ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ.

39. Τὴν ἀποφῆ ὅτι συγγραφέας τοῦ ἔργου, ποὺ ἔγινε γνωστότερο μὲ τὸν τίτλο «Χρονογράφος», εἶναι ὁ Δημήτριος Ραμαδάνης καὶ ὃς ὁ Δαπόντες τὴν ὑποστηρίζω στὴ μελέτη μου «Δημήτριος Ραμαδάνης», δ.π., 20-35. "Ἄς σημειωθεῖ πώς τὸν τίτλο «Χρονογράφος» τὸν ἔδωσε στὸ ἔργο ὁ πρῶτος ἐκδότης του, ὁ Κωνσταντίνος Σάθας.

νης τοῦ 1770, τὸν «Ὕμνον εἰς τὴν πανύμνητον κόρην καὶ Θεοτόκον» τοῦ Δαπόντε⁴⁰.

“Οπως εἰδαμε, ὁ Καρατζᾶς συνήθιζε νὰ συλλέγει πληροφορίες σχετικές μὲ θέματα στὰ ὄποια ἀναφέρονταν οἱ κώδικές του καὶ νὰ σημειώνει στὸ περιθώριο τὶς πηγὲς τῶν πληροφοριῶν του. “Ἐνα τέτοιο σημείωμα μᾶς προσφέρει ἀκόμα μιὰν ἔνδειξη γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν Δαπόντε. Ἀντιγράφοντας τὸ ἔργο «Περιγραφὴ τῆς καταστάσεως τοῦ νῦν καιροῦ καὶ τῆς συμβάσης ἐν Κωνσταντινουπόλει πανώλης κατὰ τὸ ἀφνά’ ἔτος, βασιλεύοντος σουλτάν Μαχμούδ» ὁ σχολαστικὸς Καρατζᾶς σημείωσε στὸ περιθώριο: «Ἐκ τοῦ βίου Ιεροθέου | διδασκάλου τῆς νήσου | Σκοπέλου, τοῦ συγγραφέντος ὑπὸ | Κωνσταντίνου Δαπόντε»⁴¹. Δεδομένου ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Δαπόντε ὡς τότε τουλάχιστον παρέμενε ἀνέκδοτο, ὁ Καρατζᾶς πρέπει νὰ εἶχε μπροστά του κάποια χειρόγραφη μορφὴ τοῦ ἔργου, πιθανότατα δανεισμένη ἀπὸ τὸν ἔδιο τὸ συγγραφέα.

Τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν ἐνισχύει μία ἀκόμα πληροφορία: στὸ ἔργο του «Γεωγραφικὴ Ἰστορία», καὶ σὲ κάποιο σημεῖο ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸν Ἰωάννη Καστριώτη, ὁ Δαπόντες σημειώνει: «ἔχω καὶ τὸ βιβλίον δὲ τῶν ἀνδραγαθιῶν του / τῶν γενομένων παρ’ αὐτοῦ ἔως τὸν θάνατόν του, / χειρίσιον, δυσεύρετον, μὲ ὅλην τὴ ζωήν του, / ἀχ καὶ νὰ τὸ ἐτύπωνεν ἔνας γιὰ τὴν ψυχήν του»⁴². Σὲ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ἐντόπισα πρόσφατα ἔνα ἔργο ποὺ περιγράφει τὶς «ἀνδραγαθίες τοῦ Ἰωάννη Καστριώτου». Ἰσως λοιπὸν τὸ «δυσεύρετον βιβλίον» νὰ τὸ δάνεισε ὁ Καρατζᾶς στὸν Δαπόντε γιὰ νὰ τὸ ἀντιγράψει.

Στὸ πλαίσιο τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ μποροῦμε νὰ ποῦμε, συνοψίζοντας, ὅτι τὸ παρισινὸ χειρόγραφο προσέφερε κάποια στοιχεῖα ποὺ συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα ποὺ διαθέταμε ὡς τώρα γιὰ τὸν λόγιο αὐτὸν τοῦ 18ου αἰώνα. Πρῶτα, αὐξῆσε κατὰ ἔνα τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων του ποὺ ἔχουν ὡς σήμερα ἐντοπιστεῖ. “Ἐπειτα, οἱ πινακίδες τῆς στάχωσης τοῦ χειρογράφου ἀποκάλυψαν μιὰ πιθανὴ ἐνασχόλησή του καὶ μὲ τὴ βιβλιοδεσία τῶν κωδίκων του. Ἀκόμα, ἐπιβεβαιώθηκαν τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέταμε γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν Δαπόντε. Τέλος, ἐνισχύθηκαν κάποιες ἔνδειξεις ποὺ εἶχαμε, πῶς μερικὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Καρατζᾶ πέρασαν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ

40. Βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ B. Fonkič, «Eine Wiener Sammelhandschrift», ὁ.π., 97.

41. Τὸ σημείωμα σώζεται στὸ φ. 501r τοῦ χειρογράφου τῶν Ἰωαννίνων (οlim Κουρίλα 5). βλ. γι’ αὐτὸ τὴ σημ. 38.

42. Βλ. τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα στὸ K. Σάθας, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 3, Βενετία 1872, σ. ν’.

Frederic North⁴³.

Ἐμειναν βεβαίως κάποια σημεῖα χωρὶς ἀπάντηση, δπως τὸ ἐρώτημα πῶς πέρασε ὁ κώδικας ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ μητροπολίτη Φιλαρέτου στὴν κατοχὴ τοῦ Καρατζᾶ. Γεγονὸς ὅμως εἶναι πῶς ἡ εἰκόνα γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ βιβλιοθήκη μὲ τὶς προσπάθειες τῶν ἐρευνητῶν ἔχει ἀρχίσει νὰ ξεκαθαρίζει καὶ ὁ ἀριθμός τῶν χειρογράφων τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ποὺ ἐντοπίζονται ἀργά ἀλλὰ σταθερὰ μεγαλώνει.

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν

Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

43. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου», ὥ.π., 377.